

**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ
ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ВЗАЄМИНИ
ЗА ПРЕЗИДЕНСТВ Л. КРАВЧУКА
ТА Л. КУЧМИ В КОНТЕКСТІ СИСТЕМИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ
(1991–2004 РР.)**

**UKRAINIAN-RUSSIAN MILITARY-POLITICAL
RELATIONS UNDER THE PRESIDENCIES
OF L. KRAVCHUK AND L. KUCHMA IN THE
CONTEXT OF THE NATIONAL SECURITY
SYSTEM (1991–2004)**

Гай-Нижник П. П.,

доктор історичних наук, заступник
директора, Науково-дослідний інститут
українознавства Міністерство освіти
і науки України (Україна, Київ)
e-mail: Hai-Nyzhnyk@ukr.net, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-8912-8398>

Hai-Nyzhnyk P. P.,

Doctor of History, Deputy Director, Scientific
Research Institute of Ukrainian Studies,
Ministry of Education and Science of Ukraine
(Ukraine, Kyiv) e-mail: Hai-Nyzhnyk@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8912-8398>

У статті висвітлюються воєнно-політичні та дипломатичні взаємини між Україною та Російською Федерацією протягом 1991–2004 рр. за часів президентських каденцій Л. Кравчука та Л. Кучми. Досліджено українсько-російські відносини щодо поділу військової спадщини після розпаду Радянського Союзу, питання набуття безядерного статусу України, розподілу та умов перебування у Криму Чорноморського флоту та територіальної цілісності України в контексті системи національної безпеки.

Ключові слова: українсько-російські взаємини, Кравчук, Кучма, Будапештський меморандум.

The article covers military-political and diplomatic relations between Ukraine and the Russian Federation during 1991–2004 during the presidential terms of L. Kravchuk and L. Kuchma. Ukrainian-Russian relations on the division of military heritage after the collapse of the Soviet Union, the issue of Ukraine's nuclear-free status, the distribution and conditions of the Black Sea Fleet in Crimea and the territorial integrity of Ukraine in the context of the national security system are studied.

Keywords: *Ukrainian-Russian relations, Kravchuk, Kuchma, Budapest Memorandum.*

Починаючи з 1990 року, надто після проголошення Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., стало остаточно зрозумілим, що УРСР вже безповоротно здійняла прапор побудови своєї державності. Агонія Радянського Союзу і посилення національно-визвольних рухів не залишали сумнівів у скорому розвалі комуністичної імперії. Проте СРСР не міг зникнути безслідно й цілком логічним є те, що з його трупа мала постати нова формація і нею могла стати тільки Росія, яка на той час була представлена у младоімперських шатах РРФСР. Тож, ховаючи в історію Радянський Союз, Україна мала би, за сприятливої нагоди, безболісно й безкровно «розлучитися» і з Російською Федерацією, яка за тогочасних умов мусила перейматися власними проблемами.

Відтак, 19 листопада 1990 р., було підписано й відповідний Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою [16], який набув чинності 14 червня 1991 року. Згідно з ним (ст. 1), передбачалося, що «Сторони визнають одна одну суверенними державами і зобов'язуються утримуватись від дій, що можуть завдати шкоди державному суверенітету іншої Сторони», а також (ст. 6), що «Сторони визнають і поважають територіальну цілісність Української Радянської Соціалістичної Республіки і Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки в нині існуючих у межах СРСР кордонах» [16].

24 серпня 1991 р., у День проголошення незалежності України, Верховна Рада прийняла Постанову «Про військові формування на Україні» (№ 1431-ХІІ), у якій йшлося про створення Міністерства оборони України й що усі військові формування, дислоковані на території республіки, підпорядковувалися Верховній Раді України, а урядові України наказувалося приступити до створення Збройних сил України, Республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету міністрів і Національного банку України.

На початкових етапах незалежності України у виробленні основ своєї зовнішньополітичної доктрини мусила виходити не лише з огляду на механізм втілення своїх геополітичних

прагнень і вигід, а й рахуватися з інтересами сусідніх держав, груп (блоків) держав, різних транснаціональних угруповань на локальному, регіональному та глобальному рівнях. Відтак власні геостратегічні пріоритети слід було сформувавши у концептуальних основах зовнішньополітичної стратегії України, зважаючи як на світове розташування сил і важелів впливів, так і, передусім, на практичні можливості і потреби держави та українського народу.

Тож необхідно було, насамперед, створити передумови для становлення Української держави як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин, напрацювати базове документально-правове підґрунтя для входу до системи міжнародних відносин, розпочати процес інтегрування до системи європейської і світової співпраці у загальному політичному процесі, налагодити самостійні господарські зв'язки на міжнародній арені, встановити двосторонні рівноправні відносини з державами світової спільноти та з найближчими сусідами.

На заході і півдні українських кордонів був блок НАТО, який інтенсивно розширювався на схід, на сході ж і півночі від них – Росія, яка прагла не втратити впливи і відновити геополітичні потуги на пострадянському просторі та у світі. Тож, з огляду на тогочасний розклад світової шахівниці та системи врівноваження впливів та протидій, політичне керівництво країни ще на зорі відновлення її державності стало на шлях дотримання ідеї позаблоковості та нейтралітету, що й було зафіксовано у Декларації про державний суверенітет Української РСР 16 липня 1990 року. Проте вже 1993 р. у схвалених Верховною Радою України «Основних напрямках зовнішньої політики» зазначалося, що проголошена концепція нейтралітету не може бути перешкодою для повномасштабної участі України у загальноєвропейській структурі безпеки.

Курс України на державну незалежність одразу ж викликав спротив з боку Росії. Вже 26 серпня 1991 р. прес-секретар президента РРФСР Б. Єльцина заявив, що у разі припинення Україною союзницьких відносин Росія залишає за собою право про перегляд кордонів, що суперечило російсько-українському договору від 19 листопада 1990 року. 28 серпня 1991 р. віце-президент Російської Федерації О. Руцкой на чолі офіційної делегації РРФСР прибув до Києва з метою змусити керівництво України відмовитися від шойно проголошеної незалежності, погрожуючи при цьому переглядом кордонів у разі відокремлення України від Росії. Утім, внаслідок дводенних перемовин, 29 серпня росіяни таки змушені були підписати комюніке, що підтверджувало територіальну цілісність сторін і непорушність їхніх кордонів. Тим не менш, відтоді стало зрозумілим, що з мертвого монстра СРСР на північ і схід від України відроджується нове імперське чудовисько – Росія.

Невдовзі, попри погрози Москви й пасивне незадоволення Заходу¹, 1 грудня 1991 р. на Всеукраїнському референдумі абсолютна більшість громадян (90,35%) підтримала Акт проголошення незалежності України², а відновлена Українська держава вперше у своїй історії обрала президента, яким став колишній завідувач ідеологічного відділу ЦК КПУ, секретар ЦК КПУ, член політбюро ЦК КПУ (1988–1990 рр.), голова Верховної Ради УРСР, а згодом й України – Леонід Кравчук³.

5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради Л. Кравчук склав присягу народові України⁴ й став першим президентом

¹ Президент США Дж. Буш (старший), наприклад, 30 листопада 1991 р. (напередодні українського референдуму) виправдовувався у телефонній розмові з М. Горбачовим: «США будуть вимушені визнати Україну, позаяк є всі ознаки, що завтра переважна більшість проголосує на підтримку незалежності».

² В усіх 27 регіонах країни виборці підтримали Акт проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р. Найменше – у Криму (54,2%), найбільше – на Тернопільщині (98,7%). Донбас також сказав незалежності України «так» – понад 83% в Донецькій та Луганській областях. 2 грудня 1991 р. державу Україна визнали Канада і Польща, 3 грудня – Угорщина, 4 грудня (коли ЦВК підбила підсумки референдуму) – Латвія і Литва, 5 грудня – Російська Федерація, Аргентина, Болгарія, а в подальшому й інші країни світу.

³ Нагадаю, що ще у 1989 р. Л. Кравчук так відгукувався про українські національні синьо-жовті прапори: «Ці грязні, криваві символи, ворожі українському народові, вони завжди ототожнювались з експлуататорською державністю. Це ностальгія по самостійній “соборній” Україні».

⁴ У серпні 1990 р. Л. Кравчук заявив про свій вихід з лав КПРС. 30 серпня 1991 р. Указом Президії Верховної Ради України діяльність Комуністичної партії України (КПУ) була заборонена. Після припинення існування СРСР, посткомуністичні країни Центрально-Східної Європи засудили комуністичний режим на офіційному рівні. У Чехії 1993 р. було прийнято Закон «Про протиправність комуністичного режиму і опору проти нього», в якому зокрема комуністичний режим названо «злочинним, нелегітимним і неприйнятним». Подібний закон 1996 р. прийняв і Словацький парламент. Конституція Польщі від 1997 р. містить статтю, що забороняє існування організацій, що проповідують «тоталітарні методи і практики діяльності нацизму, фашизму і комунізму», а комуністичні злочини фігурують як законодавчий термін. 12 травня 2005 р. Сейм Латвії прийняв Декларацію про осуд тоталітарного комуністичного окупаційного режиму Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що здійснювався в Латвії. Того ж року Сейм Латвії прийняв спеціальний закон, що забороняв публічне використання радянської та фашистської символіки. Латвія заборонила серп і молот. Аналогічні закони були прийняті у січні 2007 р. в Естонії та у червні 2008 р. у Литві. Рівність між комунізмом і нацизмом прозвучала і в офіційній заяві президента США Д. Буша, який сказав наступне: «У ХХ столітті зло радянського комунізму й нацистського фашизму було розгромлено і свобода поширилася по усьому світові в ході появи нових демократій». У 2006 р. була прийнята Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи, яка однозначно засудила злочини комуністичних тоталітарних режимів.

Україні⁵. Того ж дня Верховна Рада України ухвалила звернення «До парламентаріїв і народів світу», в якому наголошувалося, що договір 1922 року про утворення СРСР Україна вважає стосовно себе недійсним і недіючим. 8 грудня у державній мисливській резиденції Віскулі в Біловезькій пуші (Білорусь) керівники трьох республік-засновниць СРСР (лідери України, Росії та Білорусії) підписали угоду про те, що Союз РСР «як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування». Там же й тоді ж в результаті переговорів В. Шушкевича, Б. Єльцина і Л. Кравчука – лідери трьох республік колишнього Радянського Союзу – Білорусії, Росії, України (без відома президента СРСР М. Горбачова) підписали Угоду «Про утворення Співдружності Незалежних Держав» (СНД)⁶. Відтак Україна стала однією з держав-засновниць Співдружності Незалежних Держав як така, що, однак, не підписала Рішення про прийняття Статуту СНД. Залишаючись у складі Співдружності, Україна виступала послідовно противницею створення виконавчих наддержавних структур у межах організації. Посилаючись на положення у Декларації про державний суверенітет, влада України відмовилася від участі у роботі Міжпарламентської асамблеї СНД, не приєдналася до низки угод зі створення координаційних органів Співдружності. Також вона відмовилася брати участь у Договорі про колективну безпеку, підписаному у Ташкенті у травні 1992 р., а також узгоджувати свою зовнішньополітичну діяльність через спільні координуючі інститути СНД. Проте, як згадував І. Іванов (голова МЗС РФ у 1998–2004 рр.), на ранньому етапі існування СНД багатьом з російських демократів здавалося, що історичні обставини та зв'язки між республіками були достатньою передумовою для його перетворення у повноцінне інтеграційне об'єднання [24, с. 103].

Варто наголосити й на тому, що, попри офіційне декларування намірів будувати із колишніми радянськими республіками повноцінні двосторонні відносини, офіційна Москва у своїй зовнішньополітичній доктрині не відмовлялася від передової ролі Росії в СНД. Міністр закордонних справ Російської Федерації у 1990–1996 рр. А. Козирев чітко окреслював завдання, які ставила перед собою Росія в СНД. За його словами, це: «єдине військо, інтегрована економіка, унікальний культурний простір та спільна російська мова» [35,

с. 95]. Пріоритетність СНД у реалізації зовнішньої політики РФ також була зафіксована й в «Основних положеннях концепції зовнішньої політики РФ» – концептуальній версії зовнішньополітичного курсу Росії [25].

Тим часом 23 грудня 1991 р. було видано Наказ (№ 4) міністра оборони України К. Морозова «Про організацію безпосереднього управління військами, дислокованими на території України», в якому, зокрема, зазначалося про завдання до 30 грудня 1991 р. створити на базі Київського військового округу оперативну групу Головного штабу МО України й приступити до безпосереднього управління військами, дислокованими на території України. Після розвалу СРСР Збройні сили України отримали у спадок 6 тис. 011 танків, 5 тис. 791 бойову машину, близько 6 тис. 500 одиниць артилерії, понад 1 тис. бойових літаків. У наказі додавалося, що «приведення військ і сил флоту, що дислокуються на території України, окрім Стратегічних Сил стримування, до бойової готовності здійснювати за рішенням Президента України через міністра оборони України» [36]. При цьому зауважувалося, що зберігалися, до особливого розпорядження, діючі на той час оперативні й мобілізаційні плани. Тобто – старі плани Радянської армії, що достеменно були відомі північним сусідам України – Білорусі та Російській Федерації, які, щоправда, не розглядалися офіційним Києвом як потенційні агресори, навіть попри попередні криваві події у Прибалтиці, Молдові та на Кавказі тощо. Більше того, Кремль зберігав за собою контроль й над стратегічною ядерною зброєю⁷ в Україні і командування військово-космічними військами та їхніми оперативними центрами стеження й управління у Залісцях (Хмельницька обл.) та Євпаторії (Крим) тощо.

Майже за півроку, 6 квітня 1992 р. міністр оборони К. Морозов подав президентові України Л. Кравчуку Угоду «Про порядок переміщення ядерних боєприпасів з території України на заводські бази Російської Федерації» з метою їх розукомплектування та знищення [28], а також відповідні Протокол і Додаток до протоколу про процедури та діяльність з контролю за знищенням ядерних боєприпасів на підприємствах промисловості Російської Федерації. Зазначені документи були підготовлені експертами України та Росії у розвитку положень Алма-Атинської Угоди «Про спільні заходи щодо ядерної зброї»

⁵ За Л. Кравчука проголосувало 61,59% виборців, він переміг у першому турі. Його найближчий конкурент, відомий дисидент, голова Народного руху України В. Чорновіл здобув 23,3% голосів виборців.

⁶ 25 грудня 1991 р. перший й останній президент СРСР М. Горбачов виступив зі зверненням до громадян Радянського Союзу, у якому оголосив про свою відставку з посади президента СРСР «в силу ситуації, яка склалася з утворенням Співдружності Незалежних Держав».

⁷ Термін «Стратегічні сили» означає: об'єднання, з'єднання, частини, установи, військово-навчальні заклади Ракетних військ стратегічного призначення, Військово-Повітряних Сил, Военно-Морського Флоту, Протиповітряної оборони, Управління начальника космічних засобів, Повітряно-десантних військ, стратегічної й оперативної розвідки, ядерно-технічної частини, а також сили, засоби та інші військові об'єкти, призначені для управління й забезпечення Стратегічних сил колишнього Союзу РСР.

від 21 грудня 1991 р. та Мінської Угоди між державами-учасниками Співдружності Незалежних Держав щодо Стратегічних сил від 30 грудня 1991 року⁸.

Нагадаю, що згідно з Алма-Атинською декларацією [1], зокрема, передбачалося, що сторони визнають і шанують територіальну цілісність одна одної й непорушність існуючих кордонів. Угодою ж між державами-учасниками Співдружності Незалежних Держав щодо Стратегічних сил⁹ «до повної ліквідації ядерної зброї» рішення про необхідність її застосування приймалося президентом Російської Федерації (щоправда, формально «за узгодженням з главами Республіки Білорусь, Республіки Казахстан, України після консультації з главами інших держав-учасниць Співдружності»). Більше того, у тій угоді зауважувалося, що «на період до повного знищення ядерної зброї, розміщеної на території України, знаходиться під контролем об'єднаного командування Стратегічних сил з метою її невикористання і розукрупнення до кінця 1994 р., у тому числі тактичної ядерної зброї – до 1 липня 1992 р.» [22], тобто – у Москві.

23 червня 1992 р. між Україною та Російською Федерацією було укладено Угоду «Про подальший розвиток міждержавних відносин», якою, зокрема, сторони засвідчували, що «зараз у галузі міжнародних відносин в Україні і Росії немає підстав для тривоги і взаємних претензій, вони, проте, укладуть відповідні угоди і вживуть усіх інших заходів, які захищають інтереси осіб українського походження на території Росії і російського походження на території України» (ст. 9), а також передбачалося «співробітництво у попередженні та урегулюванні конфліктів, які можуть нанести шкоду їх безпеці або іншим чином суттєво торкатимуться їх інтересів» (ст. 10) [48]. Крім того, обидві держави підтвердили свою відданість існуючим угодам, що визначали статус Стратегічних сил Об'єднаних Збройних Сил СНД, а також погодилися продовжити консультації з метою досягнення домовленостей з виконання взятих на себе зобов'язань відповідно до Договору про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь від 31 липня 1991 р., Лісабонського протоколу від 23 травня 1992 р. і раніше укладених угод щодо стратегічних ядерних сил. Київ і Москва домовилися й про те, що буде створено перего-

ворний механізм на базі державних делегацій для розробки повномасштабного політичного договору з метою розвитку українсько-російських відносин у річичі дружби, співробітництва і партнерства [48].

Попри це, Російська Федерація не припиняла висувати Україні територіальні претензії, які були оформлені офіційними рішеннями вищих державних органів Росії: 21 травня 1992 р. Верховна Рада РФ ухвалила Постанову № 2809-1 «Про правову оцінку рішень державної влади РРФСР зі зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році», згідно з якою Постанова Президії Верховної Ради РРФСР від 5 лютого 1954 р. «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР» була визнана такою, що «не має юридичної сили з моменту її прийняття»; у грудні 1992 р. З'їзд народних депутатів РФ доручив Верховній Раді РФ розглянути питання про статус Севастополя, і 9 липня 1993 р. на виконання цього доручення ВР РФ Постановою «Про статус міста Севастополя» оголосила федеральний статус міста [18, с. 4].

3 серпня 1992 р. Москва запустила у розробку й військово-морський пазл у своєму масштабному кримському геополітичному плані, який в контексті роззброєння України мав закріпити її присутність на важливому як з геополітичного й економічного, так і з військово-стратегічного боку, Кримському півострові, коли між Україною і Російською Федерацією було укладено Угоду «Про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР» [8; 9; 10]. У цьому першому («пробному») документі, зокрема, зазначалося, що, «враховуючи інтереси України і Росії як дружніх держав і прагнучи до забезпечення безпеки в басейні Чорного моря, Договірні Сторони вирішили на час до сформування на Чорному морі ВМС України та ВМФ Російської Федерації встановити перехідний період, до 1995 року включно» [49].

Чи не відразу ж після цього у Криму загострюється процес формування українських Збройних сил. Так, 13 серпня 1992 р. від Кримського відділення Співдружності офіцерів України надійшов показовий лист на ім'я вищого політичного та військового керівництва України, а саме: президентові України Л. Кравчуку, першому заступникові голови Верховної Ради України В. Дурдинцю, міністрові оборони К. Морозову, заступникові міністра оборони з кадрів – начальникові Управління кадрів ЗСУ Ігнатенку. У листі, зокрема, доповідалося про «важке становище, що склалося при формуванні першої на Україні національної бригади» [37]. Цю бригаду було сформовано 15 липня 1992 р. (прийняла присягу 26 липня 1992 р.). На серпень того року за особовим складом її було укомплектовано на 100%, офіцерами – на 63% (проте за списком, у якому

⁸ При вивченні документа впадає в око незіставність датування обгрунтованих дат (грудень 1992 р.) й числом подання вищезазначеного листа міністра оборони президентові України (квітень 1992 р.), які вказують на те, що у листі міністра було неправильно вказано дати і навіть назви таких важливих міжнародних угод України, а саме 1992 роком!

⁹ Угоду підписали: Азербайджанська Республіка, Республіка Вірменія, Республіка Білорусь, Республіка Казахстан, Республіка Киргизстан, Республіка Молдова, Російська Федерація, Республіка Таджикистан, Туркменістан, Республіка Узбекистан та Україна.

було багато «мертвих» душ), прапорщиками – на 44%.

Спілка офіцерів України 84-ї окремої механізованої бригади (в/ч А-0279, с. Перевальне, Крим) доповідала верховному головнокомандувачу: «За наявності в окрузі маси безробітних офіцерів цей дефіцит створюється штучно. Кандидатури офіцерів, кого ми рекомендували, знаючи їх за спільною службою, були відхилені... Близько 50% особового складу знаходяться у польовому таборі. Підготовка казарм до зими не ведеться – нема фондів і засобів». Офіцери конкретизували, що «розпорядженням Командувача військами ОдВО – укомплектувати бригаду кращими солдатами, отримано: 135 осіб – біженці з СНД, усі 3-го і 4-го періодів служби, усі порушники військової дисципліни; з в/ч 52814 м. Кривий Ріг – 48 осіб таких самих» [37]. І то не був поодиноким випадок!

Чи було це звичайним недбальством або ж цілеспрямованим саботажем (з огляду на засилля російсько-радянських спецслужб у вищому військовому керівництві тогочасних ЗСУ), власне, є питанням риторичним, яке вочевидь включає у себе обидва цих фактори, проте історичну, політичну й кримінальну відповідальність за нього мали б, перш за все, понести президент України Л. Кравчук та вище керівництво Міністерства оборони України.

Як і за дивовижну й несподівану поступливість у питанні поділу Чорноморського флоту. Так, наприклад, Угода між Російською Федерацією та Україною «Про принципи формування ВМФ Росії і ВМС України на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР» від 23 червня 1992 р., підписана у м. Дагоміс, статтею 5 утверджувала положення про комплектування Чорноморського флоту, що здійснюється призовниками Росії та України у рівних пропорціях 50% на 50%. Згідно з Угодою між Російською Федерацією та Україною «Про невідкладні заходи з формування ВМФ Росії та ВМС України на базі Чорноморського флоту» від 17 червня 1993 р. (м. Москва), у пункті «а» статті 2 цього документа закріплювалося положення про розподіл Чорноморського флоту – надводних кораблів, підводних човнів, військово-повітряних сил, берегових військ, ... а також усієї військової техніки... та всього нерухомого майна між Росією та Україною у співвідношенні 50 на 50 відсотків (50% / 50%), а пункт «г» визначав, своєю чергою, фінансування Чорноморського флоту до його розподілу сторонами у рівних частинах – також у 50% на 50% [46, с. 154].

Тим не менш, 15 квітня 1994 р. президент України Л. Кравчук у черговій угоді з Б. Єльциним у Москві підписує нове співвідношення, за яким: «Україні залишається 15–20% кораблів і суден Чорноморського флоту» (стаття 2 угоди) [40, с. 156]. Майже за рік, в Угоді

від 9 червня 1995 р., підписаній у м. Сочі, вже інший президент України Л. Кучма зменшить цей показник, визнавши її 4-ту статтю, у якій зазначалося: «Російській Федерації передається 81,7%, Україні – 18,3% кораблів і суден Чорноморського флоту» [46, с. 157].

Особисту й безпосередню відповідальність несуть ці найвищі державні посадові особи (Л. Кравчук і Л. Кучма) й щодо односторонньої втрати Україною статусу ядерної держави, кроку, що навіть не був підкріплений комплексом стратегічних безпекових заходів, договорів, альянсів, конструкцією замороження й оперативного тактичного відновлення процесу відтворення ядерної програми у разі зміни геополітичної та військової ситуації навколо України, які б загрожували її національній безпеці і державній незалежності тощо.

Нагадаю, що на початку 1990-х рр. на території України було зосереджено 15% світового потенціалу ядерної зброї (третій у світі, після США та РФ). У 1991 р. Україна мала ядерний арсенал, що складався з 220 одиниць стратегічних носіїв, приблизно з 1 тис. 900 стратегічних ядерних боєголовок і 2 тис. 500 одиниць тактичної ядерної зброї. В арсенал входили міжконтинентальні балістичні ракети: 130 одиниць SS-19 і 46 одиниць SS-24 (загалом – 1 тис. 240 боєголовок), а також 25 одиниць Ту-95 і 19 одиниць Ту-160 – стратегічних бомбардувальників, здатних нести крилаті ракети з ядерними боєголовками. Основна ударна міць ядерного потенціалу України – 46 твердодопаливних міжконтинентальних балістичних ракет SS-24 по десять боєголовок кожна – мала дальність польоту понад 10 тисяч кілометрів. Це, з огляду на міжнародне право, означало, що відбулися порушення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) від 1968 року.

Президент Л. Кравчук у той час (листопад 1992 р.) фактично сповідував невизначеність вимог української сторони. Так, наприклад, під час зустрічі з американськими сенаторами він висловив таке бачення гарантій: «Нехай західні держави зроблять відповідну заяву про те, що Україна й інші держави, які добровільно звільняються від ядерної зброї, мали б гарантії, щоб інші країни не змогли застосувати проти них ядерну силу» [52].

На початку січня 1993 р. до Вашингтона поїхали українські дипломати на чолі із заступником міністра закордонних справ Б. Тарасюком. Через відсутність в МЗС чіткого уявлення про зміст гарантій, американська преса не змогла навіть визначено назвати, за чим саме приїхала делегація. ЗМІ написали, що Б. Тарасюк шукав «щось на зразок формальної декларації високого рівня». За результатами поїздки, писала преса, посадовець стверджував, що задоволений отриманим листом за підписом Дж. Буша, і впевнений, що цей лист допоможе перебороти стурбованість

українських законодавців можливістю агресії сусідньої Росії. Приблизно в ті ж дні, у січні 1993 р. свій проєкт «гарантій» запропонувала Росія, однак МЗС його навіть не передало до Верховної Ради – такими загальними були там формулювання.

Виступаючи на форумі в Давосі на початку лютого 1993 р., Л. Кравчук так прокоментував російський проєкт: «Зазначені зобов'язання тільки повторюють загальновизнані принципи міжнародного права, зокрема визначені у Заключному акті НБСЄ (1975) і в Паризькій хартії для нової Європи». Однак наступним же реченням, фактично, стверджує, що їх цілком достатньо – якщо їх повторити ще раз: «Але для нас важливо, щоб вони знову були підтверджені у контексті набуття Україною у майбутньому статусу держави, що не володіє ядерною зброєю» [53].

25 лютого 1993 р. Москва надіслала наступний проєкт «Заяви про гарантії безпеки», в якому знову копює статті з міжнародних документів, до яких уже й так приєдналися Україна, Росія та інші ядерні держави. Там були загальні формулювання гарантій територіальної цілісності, суверенітету та наміри вирішувати все лише шляхом переговорів. Свої проєкти «надання гарантій безпеки Україні» у травні 1993 р. надіслали й МЗС Франції та Китаю. Це також були компіляції статей чинних міжнародних документів, переписування яких нічого нового не додавало. Так, з Кремля писали, що Росія «підтверджує Україні зобов'язання відповідно до Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав визнати і поважати територіальну цілісність України та недоторканність існуючих кордонів в рамках Співдружності», додаючи, що Москва «визнає, що зміни кордонів можуть здійснюватися лише мирними та узгодженими засобами, і визнає своє зобов'язання утримуватися від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави і що ніякі її озброєння ніколи не будуть застосовані, окрім як з метою самооборони або будь-яким іншим чином у відповідності зі Статутом ООН» [53]. Верховна Рада України такі «гарантії» навіть не розглядала, а вітчизняне МЗС нічого зі свого боку не пропонувало, і відтак розв'язання питання зависло у повітрі.

У листопаді 1993 р. Верховна Рада України проголосувала за ратифікацію Договору СНО, але визначила 13 додаткових умов. Ці умови включали гарантії безпеки, фінансової допомоги для утилізації, компенсації за вже відправлену до Росії тактичну ядерну зброю, а також визнання того, що тільки 36% пускових установок і 42% боеголовок на українській території мають бути ліквідовані. Відтак «ядерний клуб» мав би розширитися, натомість українське керівництво зазнало потужного тиску з боку країн НАТО, зокрема США, а

надто – з боку Російської Федерації. Резолюція Верховної Ради України отримала різку критику зі сторони США та спровокувала відповідні погрози від Росії [14].

Тож у грудні 1993 р. розпочалися переговори щодо Тристоронньої заяви, які було завершено в середині січня 1994-го. В рамках цих домовленостей Україна відмовлялася від ядерної зброї в обмін на гарантії безпеки, фінансової допомоги, а також затвердження графіка реалізації денуклеаризації. Попри невідповідність змісту Заяви усім попереднім умовам Верховної Ради, українські народні депутати погодилися розпочати процедуру ратифікації у лютому 1994 р. та схвалили приєднання України до ДНЯЗ у листопаді цього ж року [27, с. 12]. Мотивацією була не лише потреба фінансових витрат та проблеми обслуговування ядерних об'єктів і техніки, а й т. зв. Чорнобильський аргумент.

Насправді ж тиск на Україну розпочався іще 1990 року, коли стало зрозуміло, що вона неухильно досягне державної незалежності, підтвердженням чому слугували не лише відцентрові процеси в СРСР, а й проголошення Декларації про державний суверенітет та поширення національно-визвольного руху в УРСР. Уже тоді державний секретар США Д. Бейкер назвав серед основних критеріїв, якими керуватимуться США разом з усім західним світом при визнанні нових незалежних держав – «неволодіння ядерною зброєю». Тому, на думку В. Василенка, «щоб Україна стала суверенною державою, а її незалежний статус визнавав увесь світ, було потрібно позбутись ядерної зброї» [4, с. 11]. А в жовтні 1991 р. газета «Московские новости» на першій шпальті опублікувала інформацію з кулуарів російського керівництва про те, «що обговорювався превентивний ядерний удар по Україні. Єльцин сказав, що він обговорював цю можливість з військовими» [29]. Про факт тиску та шантажу засвідчував й экс-глава МЗС України А. Зленко, який запевняв, що «питання фактично стояло так: або відмова від ядерної зброї й визнання України повноправним членом світового співтовариства, або збереження атомного арсеналу й імовірність міжнародної ізоляції» [54].

В. Горбулін наголошує й на іншій складності: «Техніко-технологічні й фінансово-економічні фактори також зумовлювали ухвалення непростих політико-стратегічних рішень. Варто нагадати, що 1999 р. спливали гарантійні терміни для 36-ти цих МБР, а 2002 р. – інших 10-ти. І якщо українські фахівці-ракетники так чи інакше могли знайти вирішення проблеми підтримання в робочому стані стратегічних ракетних носіїв (техніко-технологічна база в нас була, хоча подібні роботи вимагали відповідного фінансування, якого не було), то ситуація з ядерними зарядами була значно складнішою. Адже ядерні заряди проектували, виготовляли

та обслуговували підприємства, розташовані в Росії – державі, яка вимагала передачі їй цих зарядів. Самі ядерні заряди мають обмежений час для використання і після закінчення гарантійних термінів зберігання мають бути ретельно обстежені, після чого ухвалюється рішення або про продовження їхнього ресурсу (із заміною частини електронних компонентів), або про регенерацію їхньої ядерної «начинки». При цьому закінчення гарантійних термінів для деяких боєголовок розпочалося вже 1993 року, а окремі боєголовки навіть почали «дихати» – у них критично підвищилася температура» [14]. Саме цим аргументом згодом і пояснював прагнення України до позбуття ядерної зброї Л. Кравчук, який запевняв: «Якби ми чекали до 1998-го року, то стали б заручниками ще страшнішого Чорнобиля, ніж пережили. Ніхто ядерних боєголовок у нас не взяв би через страх їх розчленувати, а куди нам з ними було дітися? Тому альтернативи в нас не було, повірте мені. Ми не готові були виготовляти боєголовки, щоб їх замінити, не мали жодної інфраструктури для використання та заміни ядерної зброї» [2].

Тогочасне керівництво України, президент Л. Кравчук та його наступник Л. Кучма (комуністично-партійний ідеолог й, відповідно, «червоний» директор системи радянського ВПК) практично без опору, якщо не вважати за такий дріб'язковий торг за хвиливі грошові асигнування, що більше схожі на міжнародний хабар, погодилися на знищення ядерних щита і меча держави Україна.

Наголошу й на тому, що тактичну ядерну зброю було виведено з території держави ще у 1992 році! Крім того, російській стороні було передано також стратегічні бомбардувальники, здатні перевозити ядерну зброю. Тож на початку січня 1994 р. між Україною, Росією та США було досягнуто угоди про передачу ядерної зброї під контроль російського командування. У січні 1994 р. у Тристоронній заяві президентів України, РФ і США наша держава офіційно підтвердила прагнення до повного ядерного роззброєння. У 1994 р. Україна приєдналася до Договору з нерозповсюдження ядерної зброї як без'ядерна держава та, передавши свої ядерні боєголовки в Росію для ліквідації, остаточно звільнилася від ядерного потенціалу у 1996-му.

Правовий шлях до остаточного набуття без'ядерного статусу Україною сухими законодавчими актами виглядає так: Заява Верховної Ради України «Про без'ядерний статус України» (1697-12) від 24 жовтня 1991 р., Постанова Верховної Ради України «Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу» від 9 квітня 1992 р., Постанова Верховної Ради України «Про ратифікацію Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення і

обмеження стратегічних наступальних озброєнь (840 050), підписаного у Москві 31 липня 1991 р., і Протокол до нього, підписаний у Лісабоні від імені України 23 травня 1992 р.» (3624-12) від 18 листопада 1993 р., й Постанова Верховної Ради України «Про виконання Президентом України та Урядом України рекомендацій, що містяться у пункті 11 Постанови Верховної Ради України «Про ратифікацію Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаного у Москві 31 липня 1991 р., і Протокол до нього, підписаний у Лісабоні від імені України 23 травня 1992 року».

В «Основних напрямках зовнішньої політики України», схвалених Верховною Радою 2 липня 1993 р., своєю чергою, зазначалося, що з огляду на особливості історичного розвитку, геополітичного й гео економічного розташування, українсько-російські взаємини є домінантою двостороннім відносин України з прикордонними державами. У 1993 р. було ухвалено й першу Воєнну доктрину України, що відображала позаблоковий статус держави. Як згодом, у 2012 р. пояснював В. Чалий, таке декларування було закріплено «через побоювання втягнення у військовий блок на чолі з Російською Федерацією у процесі розмежування компетенцій після розвалу Радянського Союзу. При ухваленні Конституції 1996 р. розділ про позаблоковий статус рішенням експертної групи був вилучений» [45, с. 19]. 3 лютого 1994 р. Верховна Рада України ухвалює приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. 16 листопада 1994 р. голова Верховної Ради В. Литвин підписав Закон «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року» [5, с. 421].

30 вересня 1994 р. новий президент України Л. Кучма надіслав листи до президентів Росії, США, Франції та прем'єр-міністру Великої Британії «з пропозиціями щодо укладення багатостороннього (США, Росія, Велика Британія, Франція, Україна) Меморандуму» [53]. 15 листопада 1994 р. про цей факт писало у своїй довідці МЗС, у якій засвідчувало, що саме зовнішньополітичне відомство погоджувало з українського боку текст, підписаний пізніше у Будапешті: «Виконавчою владою України вживаються необхідні заходи для остаточного узгодження прийнятної для України форми викладення таких гарантій (...) З цього приводу МЗС України провело переговори та консультації з представниками зазначених країн, в результаті яких вдалося вийти на узгоджений текст Меморандуму між Росією, США, Великою Британією та Україною» [53]. Не важко помітити, що цей так званий «узгоджений текст» практично ідентичний до

«Заяви про гарантії безпеки», яку півтора роки до того пропонувала Російська Федерація. У цій же довідці МЗС засвідчує, що 7–9 листопада 1994 р. ним було отримано офіційні підтвердження з боку Росії, США та Великої Британії про «готовність підписати текст багатостороннього Меморандуму про гарантії безпеки України у зв'язку з приєднанням нашої держави до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» [53]. Проте, як не дивно, Міністерство закордонних справ України переконувало депутатський корпус з трибуни Верховної Ради, що «надзвичайне політичне значення надання Україні гарантій безпеки полягає у викладенні їх саме у формі багатостороннього міжнародно-правового документу» [53].

Тим не менш, экс-посол США в Україні С. Пайфер роз'яснював з цього приводу, що «коли йшли перемовини про прийняття цього документа в 1994 році, то використовувалися поняття «забезпечення безпеки», але не «гарантій», а відтак «це призводить до непорозуміння» [33]. «Різниця між цими двома поняттями для американської сторони не була важливою, – зауважував пан посол, – тому що для Америки було зрозуміло використання цього терміна, а саме, що американська сторона не стане застосовувати силу в цьому випадку» [33]. Отже, українські дипломати і президенти або не усвідомлювали деталей і значень дипломатичних термінів та їх значень, у що мало віриться, або ж, з якихось причин, свідомо (під тиском, шантажем чи за інших «спонук») підтримали спрощений варіант документа, який мав доленосу вагу для держави Україна та її національної безпеки. Варіант – що дивним чином був подібним до кремлівських проєктів і який залюбки сприйняли усі ядерні велетні політичного Олімпу, умивши руки й уникнувши юридично-політичної, проте не історичної, відповідальності.

5 грудня того ж 1994 року в Будапешті було підписано Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум) / Memorandum on Security Assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons. Зазначений документ було підписано президентами України, Росії та США – Л. Кучмою, Б. Єльциним і Б. Клінтоном, – а також прем'єр-міністром Великої Британії Дж. Мейджором під час засідань Саміту НБСЄ/ОБСЄ в Будапешті. Окрім трьох згаданих ядерних держав, дві інші, що є також постійними членами Ради Безпеки ООН, – Китай та Франція – офіційно висловили схожі гарантії, але формально не підписували Будапештського меморандуму (уряд КНР обмежився заявою від 4 грудня 1994 р., а Франція – Декларацією із супровідним листом президента Ф. Міттерана від 5 грудня 1994 р.). Безперечно, це аж ніяк не сприяло зміцненню

правових основ цього документа, який навіть не набув статусу Угоди.

Згідно з Меморандумом, Росія, США та Велика Британія, «беручи до уваги зобов'язання України ліквідувати всю ядерну зброю, що знаходиться на її території, у визначений період часу», підтверджували таке:

«1. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України.

2. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують їх зобов'язання утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй.

3. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акту НБСЄ утримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги.

4. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують їх зобов'язання домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй з метою надання допомоги Україні як державі-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, в разі, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї.

5. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують щодо України їх зобов'язання не застосовувати ядерну зброю проти будь-якої держави-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, крім випадку нападу на них самих, їхні території чи їхні підопічні території, їхні збройні сили або на їхніх союзників з боку такої держави спільно або в союзі з державою, яка володіє ядерною зброєю.

6. Україна, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки будуть проводити консультації у випадку виникнення ситуації, внаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань» [3].

1 червня 1996 р. останній ешелон з приблизно 200 ядерними боеголовками страте-

гічної зброї назавжди залишив територію України. Загалом, з березня 1994 р. по червень 1996 р. з території України було вивезено до Росії близько 2 тисяч ядерних боєприпасів стратегічних комплексів. З урахуванням тактичної зброї на російську територію всього було переміщено близько 5 тисяч ядерних боєзарядів [6, с. 366–378].

Тож, у підсумку, весь комплекс ядерного роззброєння України було завершено у 1996 р., ядерні боєголовки України було передано в Росію до 21 травня 1996 року. При цьому принагідно слід зауважити: попри позбуття ядерної зброї, Україна загалом не втратила статусу держави, що володіє ядерними технологіями. У її розпорядженні залишилася потужна ядерна енергетика і промисловість, а також розвинуті окремі технологічні «переділи» (елементи) ядерно-паливного циклу (окрім «чутливих» – ізотопного збагачення урану та переробки відпрацьованого ядерного палива).

Перебіг роззброєння України продовжився і у наступні роки: до січня 2002-го всі стратегічні бомбардувальники на українській території було демонтовано, передано Російській Федерації або перетворено для невійськового використання, усі міжконтинентальні балістичні ракети (МБР) було ліквідовано або вони в розібраному вигляді очікували ліквідації, а пускові установки МБР знищили. Загалом Україна отримала понад 500 мільйонів доларів американської фінансової допомоги для утилізації за програмою Нанна-Лугара зі зменшення загрози, яку спричинює зброя масового знищення [27, с. 13]. Останню ж шахтну пускову установку міжконтинентальних балістичних ракет РС-22 (SS-24) було знищено у 2001 році [27, с. 6; 23].

Це був не лише безпрецедентний випадок в історії, а й, як видно з вищенаведених документальних матеріалів, стало логічним завершенням попередньої політики українського та російського керівництва щодо позбавлення України ядерних стратегічних й тактичних озброєнь (не виключено, що й внаслідок таємних домовленостей), що суттєво підривали обороноздатність держави й послабили по-

зиції України на міжнародній арені. Більше того, цей Меморандум навіть не є міжнародним договором, оскільки не має юридично зобов'язуючої сили: парламенти країн-гарантів його не ратифікували, хоча й, з іншого боку, у прикінцевих положеннях цього документа зафіксовано: «Цей меморандум набуває чинності з моменту підписання» і тому не потребує ратифікації...

Варто також наголосити й на тому, що серед гарантій/зобов'язань Меморандуму є такі: поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України; утримуватися від загрози силою чи її застосування проти територіальної цілісності та політичної незалежності України... ніякі озброєння ніколи не будуть використані проти неї, окрім випадків самооборони; утримуватися від економічного примусу тощо [3]. Наприкінці лютого – у березні 2014 р. Росія порушила ці міжнародні гарантії військовою окупацією й анексією Кримського півострова та своєю агресією на Донбасі [10]. Водночас, варто зауважити, що формально з правової точки зору інші підписані Меморандуму не порушили своїх зобов'язань щодо України, проте юридично (відповідно до засад Меморандуму) не мають підстав і змоги збройним шляхом протидіяти Російській Федерації.

Як стверджує колишній посол США в Україні, а нині політолог-науковець С. Пайфер, питання вибору терміна – «guarantees» чи «assurances» – викликало дискусію під час переговорів. Перший термін використовували для надання гарантій членам НАТО, що передбачає військові зобов'язання. Але американська адміністрація не була готова надавати Україні будь-які військові зобов'язання, тим більше, було зрозуміло, що Сенат не забезпечить можливість ратифікації договору з такими жорсткими зобов'язаннями. Тож, за свідченнями С. Пайфера, Меморандум планували як політичну угоду, що передбачала «завпнення, але не військові гарантії» [55]. Разом з тим не можна не погодитися і з думкою аналітика Free Voice IAC Т. Біляком у тому, що водночас слід відверто визнати: українська дипломатія у 90-х роках, перебуваючи в полоні ілюзій щодо початку нової ери в міжнародних відносинах, не спромоглася повною мірою виконати своє головне завдання – «забезпечення національних інтересів і безпеки України» [2].

Зауважу також на тому, що Російська Федерація ще до початку російсько-української війни у 2014 р. неодноразово порушувала Будапештський меморандум, що безпосередньо було здійснено шляхом економічного тиску на Україну, зокрема щодо поставок енергоносіїв, введення необґрунтованих обмежень на український експорт окремих видів сільськогосподарської та іншої продукції й, власне, наприкінці 2003 р., коли відбувалися події навколо української коси Тузла в Керченській

протоці. Проте усе це не стало ані уроком, ані попередженням, ані спонукую українському керівництву та політикуму замислитися над проблемою обороноздатності держави, вони обмежилися певними роздумами й дискусіями в експертному середовищі (серед таких осіб, зокрема, були В. Горбулін, О. Чалий, В. Василенко та ін.).

Російська Федерація продовжувала закріплювати свою військову присутність в Україні, паралельно зміцнюючи свої впливи на офіційний Київ й послаблюючи потенціал українських збройних сил. У 1996 р. спільна українсько-російська комісія здійснила оцінку вартості кораблів Чорноморського флоту. Україна отримала їх на 258 млрд 358 млн, Росія – 934 млрд 809 млн доларів США. Було також визначено вартість берегових об'єктів, орендна плата Росією за їх використання та оренду землі. Севастополь визначено базою Чорноморського флоту Росії, вона ж взяла на себе певні зобов'язання щодо вирішення соціально-економічних проблем цього міста. 28 травня 1997 р. було підписано Угоду між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. У ній, з-поміж іншого, зазначалося, що «Російська Сторона зобов'язується не мати ядерної зброї у складі Чорноморського флоту Російської Федерації, який знаходиться на території України» (ст. 5), а також, що «військові формування здійснюють свою діяльність у місцях дислокації відповідно до законодавства Російської Федерації, поважають суверенітет України, дотримуються її законодавства та не допускають втручання у внутрішні справи України» (ст. 6). Серед інших статей з історичної ретроспективи варто згадати й про те, що російська Сторона зобов'язувалася відшкодувати шкоду, «яка може бути завдана діями або бездіяльністю військових формувань чи особами з їхнього складу під час виконання ними службових обов'язків, громадянам або юридичним особам України, громадянам або юридичним особам третіх держав, які знаходяться на території України, в розмірах, установлених на підставі претензій, пред'явлених відповідно до законодавства України» (ст. 18) [50]. За справами ж про злочини, скоєні особами, які входили до складу російських військових формувань у Криму, або членами їхніх сімей на території України, мало б застосовуватися законодавство України і діяти суди, прокуратура та інші компетентні органи України (ст. 19).

Угоду було укладено на 20 років, відлік яких вівся з дати початку її тимчасового застосування; термін дії Угоди мав автоматично продовжуватися на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна зі Сторін не повідомить письмово іншу Сторону про припинення дії Угоди не пізніше ніж за один рік до закінчення тер-

міну її дії [50]. Того ж дня у Києві було підписано Угоду з Чорноморським флотом. Розрахунок за використання об'єктів у Криму Росія здійснювала шляхом щорічного зменшення державного боргу України перед Росією на суму 9 млрд 779 млн доларів США.

Крім того, 28 травня прем'єр-міністрами П. Лазаренком та В. Чорномірдіним було підписано Угоду між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту. Основна база Чорноморського флоту Російської Федерації залишалася у м. Севастополі, на якій розміщувалися його штаб та інші органи управління, а також військові формування, підприємства, організації та установи Чорноморського флоту Російської Федерації. Чорноморський флот Російської Федерації використовував також такі пункти базування і місця дислокації: 31-й випробувальний центр з відповідними об'єктами забезпечення; аеродром Гвардійське з об'єктами забезпечення; військовий санаторій «Ялта» – у м. Ялта; 830-й пост зв'язку та ретрансляції у м. Ялта і 1001-й пункт високочастотного зв'язку в населеному пункті Прибережне Судакського району, порядок використання яких визначався окремою угодою між міністерствами оборони Сторін; 2436-й склад ракетного палива на станції Мамут. Бойових літаків морської авіації наземного базування Чорноморського флоту Російської Федерації, що тимчасово знаходилася на території України, мало бути не більше 22 одиниць [47].

31 травня 1997 р. між Україною та Російською Федерацією було укладено Договір «Про дружбу, співробітництво і партнерство». Він за своєю договірно-правовою основою може вважатися стрижневим документом двосторонньої співпраці між Києвом і Москвою у довоєнний період. Ним, власне, передбачалося, що Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язані із Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів¹⁰. Обидві держави зобов'язувалися будувати власні взаємини на основі принципів взаємної поваги суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, дотримання прав людини та осно-

¹⁰ Нагадаю принагідно, що в Основноположному акті НАТО–Росія від 1997 р. члени Альянсу для заспокоєння Росії з приводу її побоювань щодо розширення НАТО на схід декларували, що не будуть розміщувати значні військові потужності, включно з тактичною ядерною зброєю, на території нових країн – членів із Центрально-Східної Європи і Балтії, оскільки не мають відповідних «підстав, намірів чи планів» (т. зв. принцип трьох «ні»).

вних свобод, співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальноновизначених норм міжнародного права.

Важливим, з огляду на російсько-українську війну, розв'язану Кремлем 2014 року, є обопільне твердження з 1997 р., що добросусідство і співробітництво між цими країнами є вагомими факторами підвищення стабільності і безпеки в Європі та в усьому світі, а відтак держави здійснюватимуть тісне співробітництво з метою зміцнення міжнародного миру і безпеки. Крім того, Москва та Київ стверджували, що вживають необхідних заходів для того, щоб сприяти процесу загального роззброєння, створенню та зміцненню системи колективної безпеки в Європі, а також посиленню миротворчої ролі ООН і підвищенню ефективності регіональних механізмів безпеки [19].

Більше того, статтею 7 визначалося, що в разі виникнення ситуації, яка, на думку однієї з Високих Договірних Сторін, створює загрозу миру, порушує мир або зачіпає інтереси її національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності, вона може звернутися до іншої Високої Договірної Сторони з пропозицією невідкладно провести відповідні консультації. Сторони мали б обмінюватися відповідною інформацією і за необхідності вжити узгоджених або спільних заходів з метою подолання такої ситуації, а також докласти зусиль до того, щоб врегулювання всіх спірних проблем здійснювалося виключно мирними засобами, і співпрацювати у відверненні та врегулюванні конфліктів і ситуацій, які зачіпають їхні інтереси.

Наголошу, що Договір було ратифіковано Верховною Радою України 14 січня 1998 р. [39], Державною Думою РФ 2 березня 1999 р. [41, с. 1159], а його статті підтверджені Конституційним Судом РФ, який припинив провадження у цій справі (через запит 157 депутатів Держдуми в частині підтвердження непорушності існуючих кордонів між державами), зважаючи на те, що набув чинності Федеральний Закон від 2 березня 1999 р. (№ 42-ФЗ) «Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Російською Федерацією та Україною», що був ухвалений Державною Думою 25 грудня 1998 року¹¹ та схвалений Радою Федерації 17 лютого 1999 року.

При цьому українській політичній верхівці уже тоді слід було зтямити демарш російських парламентарів та їхню риторику. Противники підписання Договору підняли гвалт про зближення України з НАТО та ЄС, а після його ратифікації почалися протести з мотивів, що цей документ закріплює за незалежною

Україною внутрішні адміністративні кордони Радянської України.

Не варто було б забувати, що обіцяв у разі ратифікації Договору депутатам (а його противників там була більшість!) з трибуни Ради Федерації колишній міністр іноземних справ РФ І. Іванов, а саме: що Росія разом з Україною будуть використовувати Керченську протоку і води Азовського моря. Чи міркували над цими словами у Києві й чи аналізували сенс такої позиції Москви? А позиція Росії полягала (і полягає) у тому, аби Керченській протоці та Азовському морю надати статус внутрішніх вод Росії та України, а відтак й спільно використовувати косу Тузла, яка час від часу в силу звичайних природних змін стає островом. І росіяни не мали наміру відмовлятися від цієї мети, незалежно від договорів про дружби чи кордони тощо.

Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 р. [17] було ратифіковано Україною 20 квітня 2004 р. [38] та Російською Федерацією 22 квітня 2004 р. [30]. Відповідно до нього Сторони визначили проходження державного кордону між Україною та Російською Федерацією. Однак і після підписання Договору між Україною і Росією не були до кінця узгоджені лінії міждержавного кордону в Азовському морі та Керченській протоці (про що і йшлося вище). Найбільш гостро ця проблема постала у жовтні 2003 року. Росія в односторонньому порядку з боку Таманського півострова почала споруджувати дамбу в напрямку українського острова Тузла. Цей острів має площу 35 га, його довжина 6,5 км, ширина – 500 м, відстань від острова до українського берега – 4 км, до російського 5,5 км. У цьому конфлікті, до речі, яскраво виявилися й недоліки Будапештського меморандуму, оскільки механізм забезпечення зазначених у ньому гарантій через проведення консультацій застосувати було просто неможливо. Спроба України реалізувати шостий пункт Меморандуму виявилася невдалою, позаяк тоді, як зазначає В. Василенко, «ядерні держави-гаранти взагалі відмовилися від проведення консультацій» [4, с. 11]. Тобто, як додає Т. Біляк, попри задекларований цим пунктом механізм під час згаданої кризи, Україні не вистачило політичної ваги навіть для того, щоб розпочати процес консультацій [2].

Конфлікт набув такого загострення, що тільки втручання президентів України та Росії Л. Кучми і В. Путіна дало можливість його владнати. Росія припинила будівництво дамби за 180 метрів від острова. Наслідком твердої та рішучої позиції президента України Л. Кучми Російська Федерація не лише змушена була на ціле десятиліття відкласти свої плани щодо збройної експансії проти України взагалі й окупації Криму зокрема. Іншим компромісним розв'язанням «тузлинського вузла»

¹¹ У 1998 р. між Україною і Росією було підписано Договір «Про економічне співробітництво і міжнародну програму розвитку економічних зв'язків на 1998–2007рр.».

стало підписання 24 грудня 2003 р. Договору про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки [20] – саме те, чого й прагла Москва.

Чи розв'язало це проблему? Ні. Попри те, що як вищезгадуваний Договір, так і закон РФ (№ 4731-1), однозначно визначають острів Коса Тузла як частину території України, Кремль не змінив своїх намірів [7]. Про це свідчило й те, що 2005 р. з федерального бюджету було виділено 110 млн руб. на відновлення коси Тузла (після робіт 2003–2004 рр. її довжина збільшилася удвічі), а також заява МЗС РФ про фактичне ігнорування власного ж закону про тимчасові кордони з державами СНД та ст. 2.3 Договору «Про дружбу, співробітництво і партнерство між Російською Федерацією та Україною» [32]. У чому інтерес, окрім імперських амбіцій та геополітичного бажання контролювати Керченську протоку, внаслідок чого Азовське море по суті перетворюється на внутрішнє море Росії? Альтернативні джерела нафти та газу на перспективних просторах мілкого Азово-Керченського басейну (в акваторії Азовського моря відкрито 120 таких джерел), які можна дешево видобувати тощо. Ну і ще щільніший вплив на Крим¹².

¹² 2010 р. Москва одразу ж відреагувала на зміну зовнішньополітичної орієнтації України після приходу до влади у Києві В. Януковича й, вочевидь, як заохочувальний бонус, погодилася на демаркацію кордону з нею. Уже 26 квітня 2010 р. під час візиту до Києва голови російського уряду В. Путіна було обговорено проблеми розподілу Керченської протоки. Це питання є вкрай важливим, позаяк без визначення і закріплення відповідними міжнародними процедурами кордонів повноцінна держава не може існувати. До того ж питання українсько-російського кордону завжди включало у себе й досить драматичну для обох сторін кримську складову. Отже, 17 травня 2010 р. у Києві в рамках візиту до України президента РФ Д. Медведєва міністри закордонних справ України та Росії К. Грищенко й С. Лавров підписали Угоду про демаркацію українсько-російського державного кордону. Україна погодилася зняти свої вимоги щодо збереження кордону часів СРСР і віддати Росії частину Азовського моря та Керченської протоки. Тож недарма колишній посол США в Україні В. Тейлор побоювався, що після розподілу Керченської протоки Україна втрапить свій суверенітет. 8 липня 2010 р. Угоду про демаркацію українсько-російського кордону було ратифіковано Україною. 22 липня 2010 р. президент України схвалив ратифікацію угоди з Росією про демаркацію державного кордону, яка набула чинності 29 липня. Тим не менш за місяць, 26 серпня 2010 р., міністр закордонних справ України К. Грищенко вкотре безрезультатно обговорював у Києві питання демаркації кордону у Керченській протоці із заступником міністра закордонних справ Росії Г. Карасіним. Не дійшли згоди з цього питання сторони й під час переговорів 15–16 вересня у Москві міністрів закордонних справ Росії С. Лаврова та України К. Грищенка. Ба більше, 4 жовтня, під час українсько-російської зустрічі з міжрегіонального співробітництва у Геленджіку, Україна остаточно погодилася на будівництво керченського мосту, який мав пролягти косою Тузла, й позичила в кредит від російського «Внешторгбанку» 2 млрд дол. США [7]. Російська Федерація уперто не бажала зафіксувати визнання державних кордонів Укра-

Зрештою, окупацією півострова у 2014 р. Росія за допомогою сили, оптом, «вирішила» ці питання. Проте чи мало б це загострення стати несподіваним для України, коли б політики та аналітики МО і РНБО України пам'ятали про істерію щодо приналежності острова Тузла в Росії ще у 1997 році, а також про риторичку московського політикуму з цього приводу напередодні підписання й подальшої ратифікації у грудні 1998 р. Договору «Про дружбу, співробітництво і партнерство» між Російською Федерацією та Україною? І запитання це – не риторичне!

Чи не забули українські політики і представники державної влади, що «Стратегічний курс Росії з державами-учасниками СНД» від 14 вересня 1995 р. значно відрізнявся від концепції зовнішньої політики 1993 року. Так, наприклад, у цьому документі було чітко зафіксовано, що СНД є сферою головних державних пріоритетів та інтересів Російської Федерації, головним пріоритетом її зовнішньої та внутрішньої політики. Передбачалося утворення спільного грошового союзу з російським рублем як резервною валютою, формування транснаціональних фінансово-промислових, виробничих, науково-технічних структур, а також утворення оборонного союзу в галузі національної безпеки на основі спільних інтересів та військово-політичних цілей [31, с. 552].

Держави СНД також розглядалися як сфера геостратегічних інтересів РФ, а отже, посилення впливу інших глобальних сил в країнах СНД трактувалося як загроза національній безпеці Російської Федерації [26, с. 63–64]. Чи зауважили собі владоможці у Києві на зміні тону Кремля в діалозі з країнами СНД, коли про це відкрито заявив прем'єр-міністр РФ В. Черномірдин, зазначивши, що Москва надалі проводитиме значно жорсткішу політику щодо країн Співдружності [42]. Чи стала для українського керівництва та політикуму попередженням і сигналом зміна риторики та її жорсткість тогочасних прилюдних рупорів кремлівської пропаганди? Зокрема йдеться про політика К. Затуліна та політолога А. Міграняна, які констатували: «Ні союз з Білоруссю, ні, тим більше, інші варіанти просування інтеграції не гарантують повного спокою Росії за свою безпеку і цілісність, якщо не вдасться запобігти перетворенню України на бастион проти інтеграції, альтернативний центр сили на території колишнього СРСР» [21]. Своєю чергою служба Зовнішньої розвідки РФ у своїх звітах інформувала, що впливові кола Заходу протидіють Росії у спробі утвердитись як наддержаві. Для економічної та політичної вигоди начебто використовувалася теза про «намагання Росії приборати до рук інші держави

їни. Зрештою, окупацією півострова у 2014 р. Росія за допомогою сили, оптом, «вирішила» усі ці питання [10].

СНД», а відтак, на думку російської розвідки, саме через ізоляціоністську політику країни Заходу розглядали можливість співпраці з країнами СНД [34, с. 1, 2]. Значною мірою дратувала Росію й перспектива підписання Хартії про Особливе партнерство між Україною і НАТО, що стане основоположним документом, який регламентує відносини між Сторонами¹³.

Разом з тим, важливо звернути увагу, що 2003 року Російською Федерацією було вироблено нову стратегію національної безпеки про право застосування превентивного удару в разі будь-якої загрози ззовні. При цьому серед вагомих кластерів військово-політичного тиску й превентивної атаки ставилося завдання домінування в СНД (а відтак і на пострадянському просторі) та далеко за межами колишніх радянських республік. Чи зважили на це політики України та інших держав? Очевидно, що – ні, позаяк їх мав би застерегти й той факт, що ще у 1993 р. Росія у своїй військовій доктрині не підтвердила декларованого Радянським Союзом зобов'язання не застосовувати ядерну зброю першою. Логіка Кремля вже тоді полягала у тому, що відмова від застосування ядерної зброї першими суперечить головній тезі, відповідно до якої ця зброя розглядається не як засіб ведення війни, а як засіб стримування можливого агресора. Тож у зовнішньополітичній концепції від 2003 р. Москва демонстративно заявила про власне право застосування превентивного удару без попередження і без згоди міжнародних структур. З липня 2007 р. Російська Федерація запровадила односторонній мораторій на виконання Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ), що фактично призвело до ліквідації найбільш дієвого механізму контролю над звичайними озброєннями в Європі. Більше того, до переліку завдань Стратегії національної безпеки Російської Федерації до 2020 року, затвердженої указом президента РФ Д. Медведєва у травні 2009 р., з-поміж інших, з'явився пункт про можливість використання енергоресурсів як засобу шантажу інших країн задля досягнення стратегічних цілей Росії [44; 51].

Чи не зазнала на собі цієї стратегії Україна? Відповідь очевидна, як на поверхні є і факт військово-політичної короткозорості українського державного керівництва за все двадцятьліття від 1990-го по 2010-й і в наступні роки, обмеженість його стратегічного мислення, нездатність об'єктивно усвідомлювати реальні загрози державній безпеці України, відсутність уміння мислити державницькими категоріями в умовах новітніх викликів та брак хисту в пошуку і прийнятті раціонально-системних рішень на рівні політиків ХХІ

століття, як у поточний час, так і з огляду на довгострокову перспективу...

Про відсутність в орбіті бачення політичної верхівки України стратегії національної безпеки свідчить і той факт, що практично жоден з кандидатів у президенти України не надавав цьому питанню якогось вагомого значення у своїх програмах. Так, наприклад, було й у період виборів президента України у 2004 р., що відомий у новітній історії як Помаранчева революція¹⁴. Ані В. Ющенко, ані В. Янукович не приділили національній безпеці належного місця у своїх програмах. Практично не торкалися вони цієї теми і під час прилюдних теледебатів, що відбулися 16 листопада 2004 р. на телеканалі «Інтер».

В. Янукович, у контексті питань зовнішньої політики, висловився лише щодо бажання запровадити подвійне громадянство та перспективи надання російській мові статусу державної. «Це не означає, що це питання стосується тільки Росії, це питання стосується й інших громадян. І рішення цього питання – це рішення надання права нашим громадянам мати подвійне громадянство. А справа далі буде за громадянами. І який це буде закон – він буде таким, який ми підпишемо з тою чи іншою державою. ... Це демократичний підхід і він існує в багатьох державах світу, – зазначив В. Янукович, додаючи: – Такі питання, вони вирішуються на референдумах. Такі питання, як і подвійне громадянство, таке питання, як надання статусу офіційної російській мові, також всі інші питання, про які ми з вами сьогодні навіть і не казали» [43].

Зі свого боку, В. Ющенко висловив щодо геополітичного вибору між Сходом і Заходом

¹⁴ Нагадаю також про надзвичайну подію, що відбулася в листопаді 2004 р. в Україні і яка вже тоді стала прелюдією, а мала б стати попередженням, до трагічних подій майбутнього – до війни на Сході України, що була розпалена за десятиріччя – у 2014 році. 28 листопада 2004 р. у м. Северодонецьку Луганської обл. відбувся Всеукраїнський з'їзд депутатів усіх рівнів у зв'язку з Помаранчевою революцією, яку учасники зібрання називали державним переворотом. Учасники з'їзду висунили ультиматум, згідно з яким у разі приходу до влади В. Ющенка погрожували відповісти «адекватними діями», аж до створення Південно-Східної автономії. У Луганській і Донецькій областях було прийнято рішення про проведення в першій половині грудня 2004 р. референдуму з питання набуття статусу самостійних республік у складі української федерації. А Луганська та Донецька обласні ради, слідом за Харківською, заявили про перепідпорядкування собі міліції та інших державних структур і про припинення перерахувань грошей до державного бюджету України! На учасників з'їзду були відкриті кримінальні справи, а главу Харківської області Є. Кушнарєва та голову Донецької обласної ради Б. Колесникова заарештували, але незабаром відпустили. Потім усі кримінальні справи було закрито «за відсутністю складу злочину». Сепаратисти ж, які проводили з'їзд у Северодонецьку у 2004 р., не були покарані через те, що за президенства В. Ющенка й очолення СБУ О. Турчинова були розвалені справи щодо заколотників.

¹³ Напередодні підписання Хартії в Україні було відкрито у травні 1997 р. Центр інформації та документації НАТО (ЦІДН).

типову для нього безконкретизовану так звану багатовекторну позицію: «Відносини з нашими сусідами повинні нести принципово стратегічний характер чи це мова йде про схід, чи це мова йде про захід. Зовнішньополітичні стосунки не повинні відбуватися за принципом – або дружити зі сходом, або дружити із заходом. Наші стратегічні партнери – і на сході, і на заході. Я зроблю максимально простою і зручною для людей процедуру перетину кордону з Росією і Білоруссю...» [43].

Як відомо, у 2004 р. президентом України став Віктор Ющенко, а невдовзі прем'єр-міністром стане й проросійський Віктор Янукович, що згодом посаде також і президентське крісло... Проте міни сповільненої дії у підмурівок української державності було закладено саме у 1990-х р., а їхню вибухову силу збільшено у 2000-х й остаточно так і не знешкоджено на час 30-річчя відновлення Україною своєю державності, як і не демонтовано увесь нежиттєздатний комплекс тієї державності, включно з її архаїчними основами та стрижневими конструкціями...

Список використаних джерел

1. Алма-Атинська декларація // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_189.

2. Біляк Т. Міжнародно-правова оцінка тексту Будапештського меморандуму 1994 р. (частина 1) // Free Voice Information Analysis Center. – 2015. – December 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iac.org.ua/mizhnarodnopravovatsinka-tekstu-budapeshtskogo-memorandumu-1994-r-chastina-1/>.

3. Будапештський меморандум // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_158.

4. Василенко В. Щоб Україна стала суверенною державою, а її незалежний статус визнав увесь світ, було потрібно позбутись ядерної зброї // Український Тиждень. – 2014. – №15 (335). – С.6–11.

5. Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №47.

6. Гай-Нижник П. П. Будапештський меморандум: передумови і наслідки (не)гарантії національної безпеки України // Гілея. – 2016. – Вип.114 (№11). – С.366–378.

7. Гай-Нижник П. П. Загострення навколо острова Коса Тузла 2003 р. як складова геостратегічної операції Російської Федерації щодо оволодіння акваторією Азовського моря та окупації-анексії Криму // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць. – Вип.6. – Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2017. – С.86–93.

8. Гай-Нижник П. П. Кримський вузол і питання Чорноморського флоту РФ у російсько-українських воєнно-політичних взаєминах (1991–2013 рр.) // Гілея. – 2017. – Вип.117 (№2). – С.77–90.

9. Гай-Нижник П. Прелюдія війни: українсько-російські військово-політичні взаємини в контек-

сті міжнародного права і системи національної безпеки (1990–2010 рр.) // Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / Упор. П. Гай-Нижник. – К.: МП «Леся», 2016. – С.133–167.

10. Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. – К.: «МП Леся», 2017. – 332 с.

11. Гай-Нижник П. Українсько-російські міждержавні взаємини за президентства В. Ющенка (2004–2010 рр.): погляд з недавнього минулого // Гілея. – 2017. – Вип.126 (№11). – С.448–456.

12. Гай-Нижник П. П. Українсько-російські міждержавні взаємини 2010–2012 років під час першого етапу президентства В. Януковича // Гілея. – 2018. – Вип.135 (№8). – С.334–347.

13. Гай-Нижник П. П. Українсько-російські міждержавні взаємини 2013–2014 років під час другого етапу президентства В. Януковича // Гілея. – 2018. – Вип.136 (№9). – С.270–283.

14. Горбулін В. Військово-ядерний тупик: український варіант // Дзеркало тижня. – 2015. – 13 березня.

15. Дипломатический вестник. – 1997. – август. – №8.

16. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою // Лига.Закон. Законодательство Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU90006R.html.

17. Договір між Україною та Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_157.

18. До другої річниці агресії Росії проти України (20 лютого 2016 року). – К.: НІСД, 2016.

19. Закон України № 13/98-ВР від 14 січня 1998 року «Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією» (Великий договір) // Российско-украинские отношения: сб. документов 1990–1997. – М.: МИД РФ, МИД Украины, 1998. – С.51–58.

20. Закон України «Про ратифікацію Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки» №1682-IV від 20 квітня 2004 року // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi/>.

21. Затулин К., Мигранян А. СНГ: начало или конец истории. К смене вех // Содружество НГ. – 1997. – №3. – 26 березня.

22. Зібрання чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання. – Т.1: 1990–1991 рр. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001.

23. Зленко А. М. Дипломатія і політика. – Харків: Фоліо, 2003. – 559 с.

24. Иванов И. С. Новая российская дипломатия: десять лет внешней политики страны. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2002. – 381 с.

25. Концепция внешней политики РФ утверждена распоряжением Президента Российской Фе-

дерации Б. Н. Ельциным от 23 апреля 1993 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/1822127/>.

26. *Кульчицький С., Парахонський Б.* Україна і Росія в історичній ретроспективі: Новітній Український державотворчий процес. Нариси в 3-х томах: – Т.3. – К.: Наукова думка, 2004. – 327 с.

27. *Лоссовський І.* Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму: договір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами. – К., 2015. – 123 с.

28. Міністр оборони президентові України щодо Угоди про порядок переміщення ядерних боєприпасів з території України на заводській бази Російської Федерації (6 квітня 1992 р.) // Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992\(04\)06.weapon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992(04)06.weapon.php).

29. Независимая газета. – 1991. – 24 жовтня.

30. О ратификации Договора между Российской Федерацией и Украиной о российско-украинской государственной границе: Федеральный закон от 22.04.2004 №24-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakonbase.ru/zakony/24-fz-ot-2004-04-22-o-ratifikacii>.

31. Отечественная история России новейшего времени. 1985–2005 г. / Отв. ред. Безбородов А. Б. – Москва: РГГУ, 2007. – 804 с.

32. *Павленко А.* Мина замедленного действия // Зеркало недели. – 2005. – 5 августа.

33. Платформа. – 2014. – 16 липня.

34. *Полещук А.* Служба внешней разведки России прогнозирует сценарии развития событий в СНГ // Независимая газета. – 1994. – №181. – 22 вересня. – С.1, 2.

35. Преображенная Россия в новом мире. Научно-практическая конференция МИД РФ (26–27 февраля 1992 года) // Международная жизнь. – 1992. – №3–4.

36. Приказ министра обороны Украины «Об организации непосредственного управления войсками, дислоцированными на территории Украины» (23 грудня 1991 р.) // Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1991\(12\)23.military.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1991(12)23.military.php).

37. Про важке становище, що склалося при формуванні першої на Україні національної бригади (13 серпня 1992 р.) // Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992\(08\)13.nats.brygada.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992(08)13.nats.brygada.php).

38. Про ратифікацію Договору між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон: Закон України // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1681-15>.

39. Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією: Закон України // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/13/98-%D0%B2%D1%80>.

40. Российско-украинские отношения: сб. документов 1990–1997. – М.: МИД РФ, МИД Украины, 1998. – С.156.

41. Собрание законодательства Российской Федерации. – 1999. – №10.

42. Совет глав правительств СНГ. Россия меняет тон в диалоге со странами Содружества // Коммерсантъ. – 1994. – №235. – 10 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/97546/>.

43. Стенограма виступів кандидатів у президенти України В. Януковича та В. Ющенко під час теледебатів на телеканалі «Інтер» (16 листопада 2004 р.) // Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2004\(11\)16.teledebaty.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2004(11)16.teledebaty.php).

44. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года (утверждена и введена в действие Указом Президента Российской Федерации №537 от 12 мая 2009 года) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html><http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>.

45. Трансформація національних концепцій безпеки як відповідь на нові глобальні та регіональні виклики і загрози: досвід України та НАТО: зб. міжнар. конф. – К.: НІСД, 2012. – 80 с.

46. Угода між Російською Федерацією та Україною по Чорноморському флоту // Російсько-українські відносини: сб. документів 1990–1997. – М.: МИД РФ, МИД України, 1998. – С.154.

47. Угода між Україною та Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту (28 травня 1997 р.) // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_075.

48. Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин від 23.06.92 р. // Ліга.Закон. Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU92140U.html.

49. Угода між Україною і Російською Федерацією про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР (3 серпня 1992 р.) // Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992\(08\)03.Chorn.flot.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992(08)03.Chorn.flot.php).

50. Угода між Україною та Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України (28 травня 1997 р.) // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_076.

51. Указ Президента Российской Федерации №24 от 10 января 2000 года «О Концепции национальной безопасности» // Агентство военных новостей. – 2000. – 19 января [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/2004/>.

52. Укрінформ. – 1992. – 22 листопада.

53. Хто любіював Будапештський меморандум? // Висновки. – 2016. – 5 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vysnovky.com/analytiks/politics/2479-htolobiyuvav-budapeshstskii-memorandum>.

54. Як позбулися ядерного «щита» // Львівська Пошта. – 2009. – №10 (748). [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lvivpost.net/suspilstvo/n/3127>.

55. Pifer S. Ukraine crisis' impact on nuclear weapons / Stiven Pifer [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edition.cnn.com/2014/03/04/opinion/pifer-ukraine-budapest-memorandum/>.

References

1. Alma-Atynska deklaratsiia // Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiinyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_189.

2. Bil'iak T. Mizhnarodno-pravova otsinka tekstu Budapeshtskoho memorandumu 1994 r. (chastyna 1) // Free Voice Information Analysis Center. – 2015. – December 13 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://iac.org.ua/mizhnarodnopravova-otsinka-tekstu-budapeshtskogo-memorandumu-1994-r-chastina-1/>.

3. Budapeshtskiyi memorandum // Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiinyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_158.

4. Vasylenko V. Shchob Ukraina stala suverennoiu derzhavoiu, a yii nezaleznyi status vyznav uves svit, bulo potribno pozbutys yadernoi zbroi // Ukrainskyi Tyzhden. – 2014. – №15 (335). – S.6–11.

5. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 1994. – №47.

6. Hai-Nyzhnyk P. P. Budapeshtskiyi memorandum: peredumovy i naslidky (ne)harantii natsionalnoi bezpeky Ukrainy // Hileia. – 2016. – Vyp.114 (№11). – S.366–378.

7. Hai-Nyzhnyk P. P. Zahostrennia navkolo ostrova Kosa Tuzla 2003 r. yak skladova heostrategichnoi operatsii Rosiiskoi Federatsii shchodo ovobodnennia akvatoriieiu Azovskoho moria ta okupatsii-aneksii Krymu // Pivden Ukrainy: etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiinyi vymiry: zbirka naukovykh prats. – Vyp.6. – Kherson: FOP Hrin D.S., 2017. – S.86–93.

8. Hai-Nyzhnyk P. P. Krymskyi vuzol i pytannia Chornomorskoho flotu RF u rosiisko-ukrainskykh voienno-politychnykh vzaiemynakh (1991–2013 rr.) // Hileia. – 2017. – Vyp.117 (№2). – S.77–90.

9. Hai-Nyzhnyk P. Prelidiia viiny: ukrainsko-rosiiski viiskovo-politychni vzaiemyny v konteksti mizhnarodnogo prava i systemy natsionalnoi bezpeky (1990–2010 rr.) // Rosiiska okupatsiia i deokupatsiia Ukrainy: istoriia, suchasni zahrozy ta vyklyky sohodennia. Materialy Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii (Kyiv, 2016 r.) / Upor. P. Hai-Nyzhnyk. – K.: MP «Lesia», 2016. – S.133–167.

10. Hai-Nyzhnyk P. P. Rosiia proty Ukrainy (1990–2016 rr.): vid polityky shantazhu i prymusu do viiny na pohlynannia ta sproby znyshchennia. – K.: «MP Lesia», 2017. – 332 s.

11. Hai-Nyzhnyk P. Ukrainsko-rosiiski mizhderzhavni vzaiemyny za prezydentstva V. Yushchenka (2004–2010 rr.): pohliad z nedavnoho mynuloho // Hileia. – 2017. – Vyp.126 (№11). – S.448–456.

12. Hai-Nyzhnyk P. P. Ukrainsko-rosiiski mizhderzhavni vzaiemyny 2010–2012 rokiv pid chas pershoho etapu prezydentstva V. Yanukovycha // Hileia. – 2018. – Vyp.135 (№8). – C.334–347.

13. Hai-Nyzhnyk P. P. Ukrainsko-rosiiski mizhderzhavni vzaiemyny 2013–2014 rokiv pid chas druhoho etapu prezydentstva V. Yanukovycha // Hileia. – 2018. – Vyp.136 (№9). – S.270–283.

14. Horbulin V. Viiskovo-yadernyi tupyk: ukrainskyi variant // Dzerkalo tyzhnia. – 2015. – 13 bereznia.

15. Dyplomatycheskyi vestnyk. – 1997. – avhst. – №8.

16. Dohovir mizh Ukrainskoiu Radianskoiu Sotsialistychnoiu Respublikoiu i Rosiiskoiu Radianskoiu Federatyvnoiu Sotsialistychnoiu Respublikoiu // Lyha.Zakon.Zakonodatelstvo Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU90006R.html.

17. Dohovir mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiieiu pro ukrainsko-rosiiskyi derzhavnyi kordon // Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiinyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_157.

18. Do druhoi richnytsi ahresii Rosii proty Ukrainy (20 liutoho 2016 roku). – K.: NISD, 2016.

19. Zakon Ukrainy №13/98-VR vid 14 sichnia 1998 roku «Pro ratyfikatsiiu Dohovoru pro druzhbu, spivrobitnytstvo i partnerstvo mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiieiu» (Velykyi dohovir) // Rossyisko-ukrainskye otnosheniya: sb. dokumentov 1990–1997. – M.: MYD RF, MYD Ukrainy, 1998. – S.51–58.

20. Zakon Ukrainy «Pro ratyfikatsiiu Dohovoru mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiieiu pro spivrobitnytstvo u vykorystanni Azovskoho moria i Kerchenskoj protoky» №1682-IV vid 20 kvitnia 2004 roku // Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiinyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi/>.

21. Zatulyn K., Myhranian A. SNH: nachalo yly konets ystoryy. K smene vekh // Sodruzhestvo NH. – 1997. – №3. – 26 bereznia.

22. Zibrannia chynnykh mizhnarodnykh dohovoriv Ukrainy: Ofitsiine vydannia. – T.1: 1990–1991 rr. – K.: Vydavnychi Dim «In Yure», 2001.

23. Zlenko A. M. Dyplomatiia i polityka. – Kharkiv: Folio, 2003. – 559 s.

24. Yvanov Y. S. Novaia rossyiskaia dyplomatyia: desiat let vneshnei polytyky strany. – M.: OLMA Medya Hrapp, 2002. – 381 c.

25. Kontseptsyia vneshnei polytyky RF utverzhdena rasporyazhenyem Prezydenta Rossyiskoi Federatsyy B. N. Eltsynym ot 23 aprelia 1993 h. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.twirpx.com/file/1822127/>.

26. Kulchytskyi S., Parakhonskyi B. Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi: Novitnii Ukrainskyi derzhavotvorchyi protses. Narysy v 3-kh tomakh: – T.3. – K.: Naukova dumka, 2004. – 327 c.

27. Lossovskiy I. Mizhnarodno-pravovyi status Budapeshtskoho memorandumu: dohovir, oboviazkovyi dlia vykonannia vsima yoho storonamy. – K., 2015. – 123 c.

28. Ministr oborony prezydentovi Ukrainy shchodo Uhody pro poriadok peremishchennia yadernykh boieprypasiv z terytorii Ukrainy na zavodski bazy Rosiiskoi Federatsii (6 kvitnia 1992 r.) // Pavlo Hai-Nyzhnyk. Doktor istorychnykh nauk. Osobystyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992\(04\)06.weapon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992(04)06.weapon.php).

29. Nezavysyamaia hazeta. – 1991. – 24 zhovtnia.

30. O ratyfikatsyy Dohovora mezhdru Rossyiskoi Federatsyye i Ukrainoy o rossyisko-ukrainskoi hosudarstvennoi hranytse: Federalnyi zakon ot

22.04.2004 №24-FZ [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakonbase.ru/zakony/24-fz-ot-2004-04-22-o-ratifikatsii>.

31. Otechestvennaia ystoriia Rossyy noveisheho vremeni. 1985–2005 hh. / Otv. red. Bezborodov A. B. – Moskva: RHHU, 2007. – 804 s.

32. Pavlenko A. Myna zamedlennoho deistviia // Zerkalo nedely. – 2005. – 5 avhusta.

33. Platforma. – 2014. – 16 lypnia.

34. Poleshchuk A. Sluzhba vneshnei razvedky Rossyy prohnozyruet stsenary razvytiia sobyti v SNH // Nezavysyamaia hazeta. – 1994. – №181. – 22 veresnia. – S.1, 2.

35. Preobrazhennaia Rossyia v novom myre. Nauchno-praktycheskaia konferentsiia MYD RF (26–27 fevralia 1992 hoda) // Mezhdunarodnaia zhyzn. – 1992. – №3–4.

36. Prykaz mynystra oborony Ukrainy «Ob orhanyzatsyy neposredstvennoho upravleniia voiskamy, dyslotsyrovannymy na terrytoryi Ukrainy» (23 hrudnia 1991 r.) // Pavlo Hai-Nyzhnyk. Doktor istorychnykh nauk. Osobystyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1991\(12\)23.military.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1991(12)23.military.php).

37. Pro vazhke stanovyshe, shcho sklalosiia pry formuvanni pershoi na Ukraini natsionalnoi bryhady (13 serpnia 1992 r.) // Pavlo Hai-Nyzhnyk. Doktor istorychnykh nauk. Osobystyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992\(08\)13.nats.brygada.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992(08)13.nats.brygada.php).

38. Pro ratyfikatsiiu Dohovoru mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu pro ukrainsko-rosiiskyi derzhavnyi kordon: Zakon Ukrainy // Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiinyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1681-15>.

39. Pro ratyfikatsiiu Dohovoru pro druzhbu, spivrobitnytstvo i partnerstvo mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu: Zakon Ukrainy // Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiinyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/13/98-%D0%B2%D1%80>.

40. Rossyisko-ukraynskye otnosheniia: sb. dokumentov 1990–1997. – M.: MYD RF, MYD Ukrainy, 1998. – C.156.

41. Sobranie zakonodatelstva Rossyiskoi Federatsyy. – 1999. – №10.

42. Sovet hlav pravytelstv SNH. Rossyia meniaet ton v dialohe so stranamy Sodruzhestva // Kommersant. – 1994. – №235. – 10 hrudnia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.kommersant.ru/doc/97546/>.

43. Stenohrama vystupiv kandydativ u prezidenty Ukrainy V. Yanukovycha ta V. Yushchenka pid chas teledebativ na telekanali «Inter» (16 lystopada 2004 r.) // Pavlo Hai-Nyzhnyk. Doktor istorychnykh nauk. Osobystyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2004\(11\)16.teledebaty.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2004(11)16.teledebaty.php).

44. Stratehiia natsionalnoi bezopasnosti Rossyiskoi Federatsyy do 2020 hoda (utverzhdena y vvedena v deistviye Ukazom Prezidenta Rossyiskoi Federatsyy №537 ot 12 maia 2009 hoda) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html> <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>.

45. Transformatsiia natsionalnykh kontseptsii bezpeky yak vidpovid na novi hlobalni ta rehionalni

vyklyky i zahrozy: dosvid Ukrainy ta NATO: zb. mizhnar. konf. – K.: NISD, 2012. – 80 s.

46. Uhoda mizh Rosiiskoiu Federatsiieiu ta Ukrainoiu po Chornomorskou flotu // Rossyisko-ukraynskye otnosheniia: sb. dokumentov 1990–1997. – M.: MYD RF, MYD Ukrainy, 1998. – C.154.

47. Uhoda mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiieiu pro parametry podilu Chornomorskoho flotu (28 travnia 1997 r.) // Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiinyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_075.

48. Uhoda mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu pro podalshyi rozvytok mizhderzhavnykh vidnosyn vid 23.06.92 r. // Lyha.Zakon. Zakonodatelstvo Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU92140U.html.

49. Uhoda mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu pro pryntsypy formuvanni VMS Ukrainy ta VMF Rosii na bazi Chornomorskoho flotu kolyshnoho SRSR (3 serpnia 1992 r.) // Pavlo Hai-Nyzhnyk. Doktor istorychnykh nauk. Osobystyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992\(08\)03.Chorn.flot.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992(08)03.Chorn.flot.php).

50. Uhoda mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiieiu pro status ta umovy перебуvanni Chornomorskoho flotu Rosiiskoi Federatsii na terytorii Ukrainy (28 travnia 1997 r.) // Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiinyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_076.

51. Ukaz Prezidenta Rossyiskoi Federatsyy №24 ot 10 yanvaria 2000 hoda «O Kontseptsiy natsionalnoi bezopasnosti» // Ahentstvo voennykh novosti. – 2000. – 19 yanvaria [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.kremlin.ru/2004/>.

52. Ukrinform. – 1992. – 22 lystopada.

53. Khto lobiiuvav Budapeshtskiyi memorandum? // Vysnovky. – 2016. – 5 liutoho [Elektronnyi resurs]. – Rezhymdostupu: <http://vysnovky.com/analytics/politics/2479-htolobiyuvav-budapeshtskii-memorandum>.

54. Yak pozbulysia yadernoho «shchyta» // Lvivska Poshta. – 2009. – №10 (748). [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.lvivpost.net/suspilstvo/n/3127>.

55. Pifer S. Ukraine crisis impact on nuclear weapons / Stiven Pifer [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://edition.cnn.com/2014/03/04/opinion/pifer-ukraine-budapest-memorandum/>.